

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De koloniale kampgetuige: vervolging en literatuur in de Nederlandse koloniën

Bouaziz, G.; Avermaete, T.; Ieven, B.

Citation

Bouaziz, G. (2025). De koloniale kampgetuige: vervolging en literatuur in de Nederlandse koloniën. In T. Avermaete & B. Ieven (Eds.), *Schrijven over vernietiging* (pp. 199-232). Almere: Verbum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4262032>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4262032>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

DE KOLONIALE KAMPGETUIGE. VERVOLGING EN LITERATUUR IN DE NEDERLANDSE KOLONIËN

Goran Bouaziz

Historikerstreit 2.0

‘Ik neem afscheid van je, met in mijn oren al het lachen van die ééneentwintigste eeuw, die geen verschil meer zal zien tussen de lijken in de concentratiekampen, die van Verdun of Hiroshima en die tussen autowrakken op de weg, tussen de experimenten op mensen in de concentratiekampen, die op russische of Amerikaanse proefvelden en die der psychologen op moderne universiteiten.’

Harry Mulisch¹

Toen ik aan mijn studie Nederlands begon, nam ik me voor om twee onderwerpen koste wat kost te mijden: kolonialisme en de Tweede Wereldoorlog. Niet omdat ze me niet interesseerden – integendeel – maar omdat de materie me te precair was. Tussen al dat geweld

1 Harry Mulisch, *Voer voor psychologen* (Amsterdam 1961) 206-207.

kon ik maar beter mijn toevlucht zoeken bij de betrekkelijk veilige niche van de toneelliteratuur. Inmiddels zijn we vijf jaar verder, ben ik redacteur van een tijdschrift over koloniale letterkunde en een platform voor kampliteratuur – en medesamensteller van deze bundel. Sommige onderwerpen zijn nu eenmaal te wijdverbreid om eeuwig omheen te blijven fietsen.

Toch betreed ik met het in verband brengen van de twee een mijnenveld. Er zou op dit moment volgens sommigen een heuse ‘*Historikerstreit 2.0*’ woeden – een heropleving van de polemiek uit de jaren tachtig over Ernst Noltes vergelijking tussen Auschwitz en de goelagkampen. Die vergelijking veroorzaakte weerstand onder Duitse intellectuelen als Jürgen Habermas, omdat hiermee de uniciteit van de Holocaust zou zijn aangetast. Opvallend is dat de Habermasiaanse richting als ‘links’ gold, terwijl het ‘rechtse’ kamp van Nolte meende dat communistische misdaden door een fixatie op de Holocaust niet werden erkend.² Vandaag de dag draait de discussie om het al dan niet legitiem vergelijken van de Holocaust met koloniale misdaden en heeft er in de links-rechtsverdeling een omkering plaatsgevonden. Of dit inderdaad een nieuwe *Historikerstreit* is, of juist een veel oudere discussie, is zeer de vraag. In juli 1945 zond de Zuid-Afrikaanse socialistische beweging NEUM een verklaring naar de Verenigde Naties:

While it is true that there are no Buchenwald concentration camps in South Africa, it is equally true that the prisons of South Africa are full to overflowing with non-Europeans whose criminality lies solely in the fact that they are unable to pay the poll-tax, a special, racial tax imposed upon them. [...] if there is no Buchenwald in South Africa, the sadistic fury with which the Herrenvolk policemen belabour the non-European victim, guilty or not guilty, is comparable only to the brutality

2 Antoine Verbij, ‘Twintig jaar *Historikerstreit*’, in: *Historisch Nieuwsblad*, <https://www.historischnieuwblad.nl/twintig-jaar-historikerstreit/> (geraadpleegd 7 juni 2025).

*of the S.S. Guards. [...] if we accept that there can be no peace as long as the scourge of Nazism exists in any corner of the globe, then it follows that the defeat of German Nazism is not the final chapter of the struggle against tyranny.*³

Al heel vroeg werd er dus een verband verondersteld tussen de ideologische fundamenteën van kolonialisme en fascisme, en werd het Westen selectieve verontwaardiging verweten. W.E.B. Du Bois, de ‘vader van het panafricanisme’ die ook met grote betrokkenheid schreef over de positie van de Joden in Europa,⁴ schreef in 1947 in zijn monumentale *The World and Africa*:

*There was no Nazi atrocity — concentration camps, wholesale maiming and murder, defilement of women or ghastly blasphemy of childhood — which the Christian civilization of Europe had not long been practicing against colored folk in all parts of the world in the name of and for the defense of a Superior Race born to rule the world.*⁵

De Martinikaanse dichter en politicus Aimé Césaire ging nog een stap verder. Hij betichtte de Europeanen er direct van dat zij naziistische praktijken eeuwenlang getolereerd zouden hebben, zolang zij gereserveerd waren voor ‘*the Arabs of Algeria, the “coolies” of India, and the “niggers” of Africa*’.⁶ Pas toen Hitler deze binnen Europa toepaste, kwam het in het Westen tot afschuw. Filosoof Frantz Fanon vatte het later nog eens bondig samen: ‘*Not long ago Nazism*

3 *A Declaration to the Nations of the World from the Non European Unity Movement* (Kaapstad 1945).

4 Zie W.E.B. Du Bois, *The Negro and the Warsaw Ghetto*. The University of North Carolina at Chapel Hill, <https://europa.unc.edu/wp-content/uploads/sites/314/2021/02/DuBois-The-Negro-and-the-Warsaw-Ghetto.pdf> (geraadpleegd op 7 juni 2025).

5 W.E.B. Du Bois, *The World and Africa* (Millwood, NY 1976) 23.

6 Aimé Césaire, *Discourse on Colonialism*, vert. Joan Pinkham (New York, NY 2000) 36.

*transformed the whole of Europe into a veritable colony.*⁷ Al deze denkers erkenden en verafschuwden de gruwelen van de Holocaust, al lijkt hun anti-Eurocentrisme het oog voor specificiteit enigszins vertroebeld te hebben. Ongeacht de vele haken en ogen die aan al deze uitingen kleven is duidelijk dat postkoloniale denkers zich al vroeg hebben beziggehouden met het kolonialisme in relatie tot fascisme en de Holocaust. Andersom, vanuit de Holocauststudies, was die belangstelling er lange tijd maar mondjesmaat.

In 2021 pleitten hoogleraar Holocaust studies Michael Rothberg en historicus Jürgen Zimmerer in *Die Zeit* voor opheffing van het taboe op het vergelijken van de Holocaust met andere vormen van grootschalig geweld (een taboe waar menig postkoloniaal denker zich dus weinig van aan had getrokken – of van aan had hoeven trekken).⁸ Ze bestrijden het idee dat de Shoah niet in één adem genoemd zou mogen worden met koloniale misdaden, omdat deze daardoor los zou komen te staan van de geschiedenis. Eerder beschreef Rothberg in de studie *Multidirectional Memory* (2009) al wat hij *competitive memory* noemt: herinneringen aan verschillende vormen van lijden die elkaar bedreigen in een soort nulsomspel. De nadruk op de uniciteit van de Holocaust is onoverkomelijk, stelt hij, maar kan blind maken voor verwante doch niet-identieke ervaringen van vervolging en vernietiging. Als alternatief stelt hij *multidirectional memory* voor: herinneringen aan verschillende vormen van leed die elkaar niet verdringen, maar in wisselwerking met elkaar staan.⁹ De bijdrage van Rothberg en Zimmerer leidde tot felle reacties. Zo schreef historicus Saul Friedländer dat de postkoloniale beweging leek te willen aantonen dat de vernietiging van

7 Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, vert. Constance Farrington (New York, NY 1963) 101.

8 Jürgen Zimmerer en Michael Rothberg, 'Enttabuisiert den Vergleich! Die Geschichtsschreibung globalisieren, das Gedenken pluralisieren: Warum sich die deutsche Erinnerungslandschaft verändern muss,' In: *Die Zeit* 2021-14.

9 Michael Rothberg, *Multidirectional Memory* (Stanford, CA 2009) 11.

de Europese Joden een ‘gewone genocide als iedere andere’ was, namelijk een uit praktische overwegingen.¹⁰

Is het de taak van historici en letterkundigen om de opgetrokken grenzen tussen historische gebeurtenissen te bewaken, of juist verder te problematiseren? In het eerste geval ligt een competitie of zelfs een monopolisering van leed op de loer, in het tweede een onterechte gelijkschakeling. Is er een derde weg? Kan men raakvlakken blootleggen om recht te doen aan de geschiedenis – niet als *statement*, maar uit oprechte belangstelling – zonder verschrikkingen op één hoop te gooien?

Eerder dit jaar, terwijl de voorbereidingen voor deze bundel al liepen, verdiepte ik me in getuigenisliteratuur uit Boven-Digoel, de beruchte en toch nog altijd onderbelichte strafkolonie die het Nederlandse gezag eind jaren twintig optuigde op Nieuw-Guinea. De geïnterneerden waren tegenstanders van het Nederlandse koloniale bewind en dus opgepakt om wat zij dachten of deden, en niet (exclusief) om wat zij waren. Hun ervaringen zijn in veel opzichten onvergelijkbaar met de kampervaringen die S. Dresden bespreekt in werken als ‘De literaire getuige’ en *Vervolging, vernietiging, literatuur*. In Digoel bevonden zich strikt gesproken geen vernietigingskampen; wel kampen voor – hierin schuilt een eerste vorm van ontmenselijking – vier categorieën geïnterneerden: ‘werkwilligen’, ‘eigenverdieners’, ‘naturalisten’ en ‘invaliden’. Ook op deze microschaal deed het koloniale systeem zijn werk. Naarmate men zich dienstbaarder opstelde, kon men rekenen op een hogere levensstandaard. Elke geïnterneerde werd – zo werd de individualiteit definitief opgeheven – voorzien van een nummer. Gaskamers en ovens waren er niet. Wel malaria, honger, uitputting, psychische aandoeningen en gewapende stammen, waardoor de groep ‘invaliden’ gestaag groeide.¹¹

10 Saul Friedländer, ‘Ein Genozid wer jeder andere?’ in: Saul Friedländer, Norbert Frei, Sybille Steinbacher en Dan Diner eds., *Verbrechen ohne Namen. Anmerkungen zum neuen Streit über den Holocaust* 15-32.

11 Kees Snoek, ‘Sjahrir (1909-1966), strijder in een overgangstijd’, in: Kees Snoek ed., *Wissel op de toekomst. Brieven van een Indonesische nationalist aan zijn Hollandse geliefde* (Amsterdam 2021) 169-247, aldaar 212.

Ondanks de verschillen tussen beide specifieke contexten, drong zich bij het lezen van de Digoelgetuigenissen nadrukkelijk de associatie op met Dresdens beschouwingen over oorlogs- en kampliteratuur. De talrijke verwijzingen naar de ‘Digoel-hel’ of het ‘inferno’ riepen onwillekeurig de passage op uit *Vervolging, vernietiging, literatuur* waarin Dresden omschrijvingen van het kampleven als de (danteske) hel bespreekt.¹² De afgeslotenheid van de buitenwereld, de neiging om ondanks immense druk naar de pen te grijpen en herhaaldelijke verwijzingen naar het Duits nazisme laten zien dat de vergelijking, hoewel precair, niet willekeurig is. Berichten over de verschrikkingen in de Duitse kampen vonden al in de jaren dertig hun weg naar de koloniën, terwijl in Nederland tegen de Digoelkampen geprotesteerd werd. Dit alles voltrok zich gelijktijdig. Een vergelijking van het leed is niet zinvol; het onbesproken laten van de onvermijdelijke raakvlakken en verbanden is dat evenmin. Om een fundamentele analyse van de verbanden tussen kolonialisme en fascisme zal ik in dit essay niet heen kunnen – waarom zal, hoop ik, vanzelf duidelijk worden – maar dat is eerder een waardevolle bijvangst dan een doel op zich. Ik wil vooral aftasten hoe het vooroorlogse discours rond fascisme en vervolging in de Nederlandse koloniën overging in het discours rond de Holocaust en welke rol het nationaalsocialisme speelde in koloniale kampliteratuur. Hierbij zal ik onvermijdelijk raken aan inzichten uit het oeuvre van Dresden.

Die laatste opmerking zal mogelijk de nodige wenkbrauwen doen fronsen. In zijn standaardwerk *Vervolging, vernietiging, literatuur* beperkt Dresden zich nadrukkelijk tot (literaire) getuigenissen over de Jodenvervolging en vernietiging tijdens de Holocaust. Hij onderkent dat hij daarmee slechts een fractie van de bestaande oorlogsliteratuur bespreekt: ‘Nog schrijnender en pijnlijker blijkt dat wanneer ik verscheidene thema’s buiten beschouwing laat en

12 S. Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur* (Amsterdam 1991) 28.

een bijna ondoordringbare omheining optrek rondom één enkel.¹³ Hoe verhoudt die begrenzing zich tot de mogelijkheden tot uitbreiding die zijn introductie wel degelijk lijkt toe te laten? Hoe breed zijn Dresdens observaties op te rekken en is het wel zinvol om zijn inzichten aan te halen in een koloniale context? Ik hoop aan te tonen van wel. Lezing van koloniale kampliteratuur met zijn observaties in het achterhoofd roept een veelheid aan vragen op die te boeiend zijn om in deze bundel onbenoemd te laten. Welke rol speelde het discours rond het opkomend fascisme in de discussie rond de kampen in Boven-Digoel? Hoe passen getuigenissen van Indonesische geïnterneerden binnen de oorlogs- en kampliteratuur? Wat gebeurt er wanneer het plots nationaalsocialisten zijn die in ‘de West’ vervolgd worden? Welke implicaties hebben deze toestanden voor Dresdens ideeën en, als bijvangst, voor het gecentraliseerde beeld van fascisme en de Tweede Wereldoorlog?¹⁴

Het land van communisten en kannibalen

‘Het regeeringsbestel in Nederlandsch Indië is in hoofdzaak fascistisch.’

Anton Mussert¹⁵

De eerste interneringskampen op Nederlands grondgebied zijn niet opgericht door de Duitse bezetter, of door de Japanners – ze zijn opgericht door Nederlanders. De eerste kampgetuigenissen in de Nederlandse taal werd geschreven door Indonesiërs, die schreven in de taal van de kolonisator. Om deze geschiedenis te kunnen begrijpen, is een ietwat uitvoerige aanloop vereist.

Schrijver en essayist Alfred Birney omschreef Nederlands-Indië

13 Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur* 9.

14 Net als Dresden zie ik me genoodzaakt mezelf te beperken. Net als hij dreig ik me belachelijk te maken, als ik zeg dat ik egodocumenten uit de Japanse interneringskampen voor nu buiten beschouwing laat. Hierover is al veelvuldig gepubliceerd. Desondanks blijft vervolgonderzoek gewenst.

15 ‘De Indische Rede van Mussert – Wat de taak voor de kameraden in Ned. Oost-Indie zal zijn’, in: *Volk en Vaderland*, 3 augustus 1935.

als ‘wat je nu een heel rechts land zou noemen’: het draaide er om aanzien, geld en rang.¹⁶ Er bestond een in hoge mate geracialiseerde hiërarchie – dat wil zeggen, nauw verbonden aan afkomst of ‘ras’ – die ook juridisch tot op zekere hoogte was verankerd. Volgens de Wet op de Indische Staatsinrichting werd de samenleving verdeeld in drie categorieën: ‘Europeanen’, ‘Inlanders’ (inheemse Indonesiërs) en ‘Vreemde Oosterlingen’ (met name Chinezen en Arabieren, maar in principe ieder ander), die elk aan andere rechtsregels onderworpen waren. Een tussengroep vormden de Indo-Europeanen, mensen van gemengde afkomst. Zij kwamen in alle lagen van de koloniale samenleving voor, van de kampong tot aan het koloniale bestuursapparaat. Die bestuurlijke machine had als taak de koloniale orde te handhaven en kon met harde hand optreden.

Dat ondervond onder anderen revolutionair socialist Henk Sneevliet, die in 1914 de Indische Sociaal Democratische Vereeniging (ISDV) had opgericht. Na het publiceren van een opruiend antikoloniaal artikel werd hij in 1917 voor de rechter gesleept. In zijn verdedigingsrede schetste hij het beeld van een regentenstaat, waarin politieke en economische macht innig met elkaar verstrengeld waren en de lokale bevolking systematisch werd opgeofferd voor de rijkdom van de overheerser.¹⁷ De koloniale instituties waren niet alleen politieke of socialiserende instanties, maar een machtsmiddel: iedere vorm van weerstand tegen de status quo werd systematisch de kop ingedrukt.¹⁸ Zo ook Sneevliet: hij won de rechtszaak, maar werd een jaar later alsnog geëxterneerd uit Nederlands-Indië omdat de gouverneur-generaal gebruik maakte van zijn ‘exorbitante rechten’. Deze bijzondere bevoegdheden konden worden ingezet om

16 Sara Berkeljon, “Ik wilde me verdiepen in de gekte van mijn vader. Ik móest hem kunnen begrijpen”, in: *de Volkskrant*, 6 mei 2017.

17 A. Baars en H. Sneevliet, *Het Proces Sneevliet. De sociaal-democratie in Nederlands-Indië* (Semarang 1918) 257-258.

18 In 1929, kort na de bouw van de interneringskampen in Boven-Digoel, zou een jonge Soekarno tegen zijn medestander Ruslan Abdulgani hebben gezegd: ‘Als je mij wilt begrijpen, moet je *Het Proces van Sneevliet* lezen’. Emile Schwidder en Fritjof Tichelman, ‘Inleiding’ in *Het proces Sneevliet 1917* (Leiden 1991) xxxvi.

de vrijheid van bepaalde groepen en individuen zonder juridisch proces in te perken met het oog op ‘openbare rust en orde’.¹⁹ De ijzeren netten van het koloniale apparaat sloten zich voor Sneevliet, zoals voor vele anderen.

Sneevliet keerde terug naar Nederland, waar hij jaren later zou sneuvelen als verzetsstrijder. In zijn afwezigheid ontwikkelde de ISDV zich tot de PKI – *Partai Komunis Indonesia* – die op den duur overging tot rebellie. Opstanden op Java in november 1926 en Sumatra in 1927 werden echter binnen een paar dagen met harde hand neergeslagen.²⁰ Het betekende een kantelpunt. Voor zover er tot dan toe sprake was van een ‘ethische richting’ in het koloniale beleid en een betrekkelijk constructieve houding tegenover nationalistische bewegingen, liet men die nu definitief varen. Het bewind schakelde over op grootschalige surveillance en repressie.

Onder leiding van kapitein der infanterie Theo Becking, die eerder de rebellen in West-Java had neergeslagen,²¹ werd in 1927 het interneringskamp Boven-Digoel gebouwd op Nieuw-Guinea, aan de uiterste grens van de archipel. De eerste bannelingen werden gedwongen hun eigen hutten te bouwen in opengekapte oerwoud. Tijdens het regenseizoen sijpelde het water de hutten binnen en namen de ziektegevallen toe: tbc, malaria, zwartwaterkoorts. Wie bereid was arbeid te leveren, belandde in het grote kamp Tanah Merah (rode aarde). De zogenoemde ‘onverzoenlijken’ werden vijf uur stroomopwaarts aan de Digoelrivier gehuisvest in het geïsoleerde Tanah Tinggi (hoge aarde), waar geen ondersteuning werd geboden – ook geen kleding: ze moesten in lompen gehuld en halfnaakt rondlopen. Prikkeldraad was er nauwelijks, maar dat was ook niet nodig. De natuurlijke grens werd gevormd door een ondoordringbaar woud, met wilde dieren en gewapende Papoea-stammen als externe bewaking. Ontsnappen

19 Toegekend in artikelen 35-38 van de Indische Staatsregeling.

20 Takashi Shiraishi, *The Phantom World of Digul. Policing as Politics in Colonial Indonesia, 1926-1941* (Singapore/Kyoto 2021) 5.

21 Michael C. Williams, *Sickle and crescent: the Communist revolt of 1926 in Banten* (Ithaca, NY 1982).

stond gelijk aan zelfmoord van het gruwelijkste soort. Nu moest de strafkolonie nog gevuld, wat gebeurde met een heksenjacht (de socialistische pers sprak van *razzia's*²²) op vermeende communisten. Na het aantreden van de oerconservatieve gouverneur-generaal De Jonge in 1931 raakte deze vervolging in een stroomversnelling. Nederlands-Indië begon op een politiestaat te lijken. De Jonge be-riep zich op de ‘Wet op de persbreidel’ voor verregaande censuur en zette de politieke inlichtingendienst in om de oppositie te bespioneren.²³ Bovendien zette hij zijn exorbitante rechten in: binnen korte tijd werden vele honderden Indonesiërs zonder proces opgepakt en gedeporteerd naar Boven-Digoel.

Voor zover er in Nederland ophef ontstond over het ‘Tropisch Siberië’, was die fel van toon. Met name vanuit socialistische hoek. Schrijver Jef Last, die via de Transportarbeidersfederatie met Indonesiërs in contact stond, ontpopte zich als prominent criticus met gedichten als ‘Het digoel Wilhelmus’ en ‘Digoel-digoel’ (‘Wat deert ons de vent die daar ginds krepert / in de hel van het Digoel-oord? / Als de koningin dertig jaar jubileert / is de wereld toch zoals het hoort!’).²⁴ Henriette Roland Holst waarschuwde in 1931 in een reeks lezingen tegen het fascisme. Veelzeggend detail: het Nederlandse bewind in ‘de Oost’ viel in haar ogen evengoed onder die noemer. Tijdens een bijeenkomst van het Religieus-Socialistisch Verbond stelde ze:

Wat nu de fascistische praktijk in Indonesië aangaat: de oprichting en instandhouding van burgerwachten met hulp

22 Mohammad Hatta, ‘De Razzia tegen de Partai Nasional Indonesia. Wat zal er verder gebeuren?’, in: *De Socialist* 2:67 (1930) 4-5.

23 Frederik Erens en Adrienne Zuiderweg, *Linggadjati, brug naar de toekomst. Soetan Sjahrir als een van de grondleggers van het vrije Indonesië* (Amsterdam 2009) 33.

24 In zijn vooralsnog ongepubliceerde memoires lichtte Last toe: ‘De opstanden van 1925, de galgen in Batavia, de verbanningen zonder rechterlijk vonnis van mannen als Sutan Sjahrir en 800 anderen naar de Boven Digoel [...] maakten mij witgloeiend van drift. Ik begreep de gezapige gemoedelijkheid der Nederlanders niet tegenover dergelijke gebeurtenissen.’ Uit: Rudi Wester, *Bestaat er een raarder leven dan het mijne? Jef Last (1898-1972)* (Amsterdam 2021) 106.

van de staat, de bewapening der Europeesche intellectueelen tegenover dreigende of niet dreigende volksofstanden – het is alles fascisme van het zuiverste (of onzuiverste) water.²⁵

Zulke vergelijkingen kwamen niet alleen vanuit linkse kringen. In 1935 maakte Anton Mussert een tournee door Indië, waar hij ondanks protest vanuit Den Haag hartelijk ontvangen werd door de gouverneur-generaal. Hij had voor de kolonie niets dan lof over. Een oppermachtige gouverneur-generaal die allerlei beslissingen op eigen verantwoordelijkheid kon nemen, wilskrachtige Hollandse jongens die aan *empire building* deden; Nederlands-Indië was in feite al hartstikke fascistisch.²⁶

Het Nederlandse koloniale bewind in Indonesië als fascistisch benoemen – gaat dat niet wat ver? Ik denk het niet, al is ‘fascisme’ als zodanig misschien niet helemaal toereikend. George Padmore had het in de jaren dertig over *Colonial Fascism*,²⁷ maar daarmee maakt hij van het begrip iets exclusief koloniaals. Wat ik zoek is iets fundamenteleers. Umberto Eco’s concept van *Ur-fascisme* (of ‘eeuwig fascisme’), zoals uiteengezet in zijn lezing *Eternal Fascism* (1995), biedt een beter kader. Volgens Eco zijn er een aantal elementen waar fascistische regimes uit kunnen voortkomen en op kunnen teren. Hij noemt onder meer een cultus van traditie, machismo, het onderdrukken van tegenstemmen, een verarmd vocabulaire en een angst voor wat anders is.²⁸ Vanuit die optiek kunnen we deze oergrond als voedingsbodem zien voor uiteenlopende fenomenen, van de Japanse interneringskampen tot aan de goelagkampen – tot

25 H. Roland Holst, *De strijd om de jeugd* (Amsterdam 1931) 17.

26 ‘De Indische Rede van Mussert – Wat de taak voor de kameraden in Ned. Oost-Indië zal zijn.’

27 ‘*You in the West Indies, after a hundred years of so-called emancipation, are still denied the most elementary right of human beings. [...] The conditions under which you live are those of Colonial Fascism.*’ Uit: George Padmore, ‘Manifesto Against War’, in: *International African Opinion* 1:4 (1938), <https://www.marxists.org/archive/padmore/1938/manifesto-iasb.htm> (geraadpleegd 7 juni 2025).

28 Umberto Eco, ‘Il fascismo eterno’, in: *Cinque scritti morali* (Milaan 1997) 25-48, aldaar 38-46.

aan het hedendaagse Trumpisme toe.²⁹ En dus ook voor de repressie in Nederlands-Indië en de kampen van Boven-Digoel.

De Nederlandse autoriteiten begrepen dat er aan het beeld van Digoel iets gedaan moest worden. In 1936 verscheen *Boven-Digoel: Het land van communisten en kannibalen*. De auteur, Louis Johan Alexander Schoonheydt, werd begin jaren dertig als gouvernementsarts naar Boven-Digoel gezonden en was daar tot eind 1934 werkzaam. In zijn boek schetst hij een wel erg rooskleurig beeld van de deportatiekolonie. Die zou goed bewoonbaar zijn en zo kwaad nog niet: 'zelfs is zij, volgens sommige insiders, weleens te clement geweest in haar houding tegenover de gewezen opstandelingen'.³⁰ Er worden gezamenlijke jachtpartijen en voetbalwedstrijden beschreven (het 'Digoel-combinatie-elftal' van bestuursambtenaren en geïnterneerden samen).³¹ Er zouden boksscholen en zelfs tennisbanen zijn. Het doet denken aan Dresdens bespreking van 'algemene menselijke waardigheid', waarin hij onder meer schrijft over de revues in kamp Westerbork.³² Ook hier doet ontspanning bij vervolgden in die miserabele omstandigheden ongeloofwaardig of zelfs schandelijk aan. Daar was het Schoonheydt natuurlijk om te doen. Zoals de nazi's ontspanningsmogelijkheden in Westerbork stimuleerden, stuurden ook de Nederlandse autoriteiten daar in Digoel actief op aan. Al konden in de praktijk lang niet alle Digoelisten van deze faciliteiten gebruik maken.

Schoonheydt wijdt ook aandacht aan de vrouwen in de kampen. 'De emancipatie van de Inheemsche zwakke sekse', verklaart hij, 'heeft er toe geleid, dat de Regeering ook een vijftiental vrouwen heeft moeten interneren'.³³ Het ging vooral om vrouwen van bannelingen, die verdacht werden van medeplichtigheid aan politieke agitaties.

29 Zie over dit laatste Nidesh Lawtoo, *(New) Fascism. Contagion, Community, Myth* (East Lansing, MI 2019).

30 L.J.A. Schoonheydt, *Boven-Digoel: het land van communisten en kannibalen* (Amsterdam 1940) 108.

31 *Ibidem* 94.

32 Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur* 127.

33 Schoonheydt, *Boven-Digoel* 197.

Omdat de ‘vrouwen nood’ in Digoel desondanks hoog bleef, werden er actief ‘liefhebsters’ voor Nieuw-Guinea geronseld. Het leidde tot een probleem: jaarlijks zouden circa 120 kinderen op de post geboren worden, van wie velen met hun moeders vertrokken, maar veel ook achterbleven.³⁴ Wat Schoonheydt niet benoemt, is dat er niet alleen kinderen in Digoel werden geboren – ze werden er ook actief naartoe gedeporteerd. Dat blijkt onder meer uit de memoires van Tri Ramidjo, die als kind van nauwelijks één jaar met zijn familie naar de barakken van Tanah Merah werd gevoerd en daar tot zijn veertiende zou blijven.³⁵ Er zijn talloze verhalen bekend van ‘Digoelkinderen’. Maar daarmee loop ik op de zaken vooruit.

L.J.A. Schoonheydt in de dokterswoning bij het kamp. Achter hem een tot huisjongen gemaakte ‘werkwillige’. Voor hem twee Papoea’s.
Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden (KITLV 19021)

34 *Ibidem* 197-198.

35 Tri Ramidjo, *Kisah-Kisah dari Tanah Merah. Cerita digul cerita buru* (Verhalen uit het Rode Land. Verhalen van Digoel, verhalen van Buru; Bandung 2009).

Een kort hoofdstuk wijdt Schoonheyt aan de ‘onverzoenlijken’. E. du Perron schreef er in een boekrecensie ironisch over:

De heer Schoonheyt legt ons niet alleen uit dat de nederlandse regering voor zijn ballingen zoveel doet, maar dat deze ballingen – en vooral de ‘onverzoenlijken’ dan – bijzonder weinig sympathiek zijn. [...] Verder vertonen de ballingen een eigenaardige neiging om te ontvluchten, hoewel de woeste streken waar zij door moeten allesbehalve zonder gevaar zijn. De heer Schoonheyt, die sportief is, noemt deze ontvluchtingen moedig. De vluchtelingen worden af en toe gelukkig behoorlijk door de Papoea’s opgegeten. Dat komt ervan, als men niet begrijpt hoeveel het gouvernement nog voor zijn ballingen doet.³⁶

De confrontatie tussen Du Perron en Schoonheyt beperkte zich niet tot het papier; hun paden kruisten elkaar ook in de boksschool. Terwijl de Digoeldokter bezig was met een oefenpotje, stapte Du Perron onaangekondigd de ring in: ‘Zo, Schoonheyt, koloniale bandiet! Ik heb dat boek van je gelezen, en je bent natuurlijk het slachtoffer van je tijd.’³⁷ Du Perron doorzag het propagandistische karakter van het boek, maar verweet Schoonheyt geen kwade trouw. Diens oneerlijkheid was ‘een traditionele, van oudsher gevestigde en heersende, die van de kolonisator die zichzelf niet verraadt.’³⁸ Hij hield Schoonheyt zelfs voor een sympathiek man. Vanuit zijn koloniale ideologie deed hij simpelweg wat er van hem verwacht werd; men koloniseert nu eenmaal, dat is een van bovenaf opgelegd gegeven. Was Schoonheyt door de omstandigheden tot niemand

36 E. du Perron, ‘L.A. Schoonheyt: *Boven-Digoel*’, in: E. du Perron-de Roos, F.E.A. Batten en H.A. Gomperts eds., *Verzameld werk. Deel 7* (1959) 309-313, aldaar 310.

37 Anthony van Kampen, *Een kwestie van macht. Het bewogen leven van de arts dr. L.J.A. Schoonheyt, in het voormalig Nederlandsch-Indië, Nieuw-Guinea, Suriname en Nederland* (Bussum 1975) 145.

38 Du Perron, ‘L.A. Schoonheyt: *Boven-Digoel*’, 313.

gemaakt – de mens als *koloniaal* instrument?³⁹ De keurige kampdokter als koloniale pendant van Dresdens keurige ss'er.⁴⁰ Dat verband is lang niet zo vergezocht als het misschien lijkt.

Kort na de publicatie van Schoonheys boek trad een zekere mevrouw Philippo-Raden Soekaesih naar voren, die na meer dan drie jaar gevangenschap in Digoel met een Nederlander was getrouwd en zich in vrij letterlijke zin als tegenstem opstelde. Gaf Schoonheyt een lezing over zijn boek, dan werd de dag erna in rap tempo een contra-lezing door Soekaesih georganiseerd. Ook schreef ze een brochure met de titel *Indonesia, een politiestaat (met een antwoord aan dr. Schoonheyt)*. Hierin gaf ze een veel realistischer beeld van het leven van de Diegoelisten en kwam ze als klap op de vuurpijl met een pijnlijke onthulling:

Deze man, die als geneesheer in Boven-Digoel dienst heeft gedaan, behoort tot de meest reactionaire kringen in Indonesia. **Vergissen wij ons niet, dan is hij enige keren als spreker op N.S.B.-vergaderingen in Indonesia opgetreden.**⁴¹

Of Soekaesih het wist of slechts vermoedde, blijft onduidelijk. Maar Schoonheyt was in 1936, rond het verschijnen van zijn Digoelboek, officieel toegetreden tot de NSB. Een beslissing die hem later nog duur zou komen te staan.

Niet alleen van buitenaf werd er driftig over Digoel geschreven, ook directe getuigen grepen naar de pen. Van de schrijfwoede die Dresden in *Vervolging, vernietiging, literatuur* opmerkt ('een verbeterd verzet tegen alles in om vast te leggen wat hij met allen moet ondergaan'⁴²) was ook in de koloniale kampen onmiskenbaar

39 Vgl. Dresden, 'De literaire getuige', in: *De literaire getuige* (Den Haag 1959) 207-256, aldaar 223.

40 Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur*, 186.

41 Philippo-Raden Soekaesih en G. van Munster, *Indonesia, een politiestaat (met een antwoord aan dr. Schoonheyt)* (Amsterdam 1937) 14.

42 Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur* 33.

sprake. En die getuigenissen schetsen een heel ander beeld dan de tropenidylle van ‘Digoeldokter’ Schoonheyt.

Stemmen uit het inferno

‘De wetten hier in dit land kennen trouwens het instituut “concentratiekamp” nog niet officieel. Wat dat betreft is er hier nog een grote achterstand bij Duitsland, hoewel aan de andere kant Duitsland, voor wat betreft de inrichting van dit instituut, nog veel had kunnen leren van de praktijken van Boven-Digoel.’
Soetan Sjahrir⁴³

De eerste getuigenverslagen over Boven-Digoel werden opgetekend door de Indonesische journalist Mas Marco Kartodikromo in 1929. Een hoge uitzondering, want de strafkolonie stond toen nog onder strikt bewind van kapitein Becking. Het manuscript kon alleen naar Batavia gesmokkeld worden met behulp van Kartodikromo’s vrouw, die als handelaar actief was tussen Digoel en Solo.⁴⁴ Het is samen met de lezingen van Soekaesih, voor zover bij mij bekend, de enige kampgetuigenis die nog vóór Schoonheyt’s propagandawerk verscheen. Kartodikromo zou Digoel nooit verlaten – in 1932 stierf hij er aan malaria.

De eerste literaire Digoel-getuigenis in de Nederlandse taal kwam van Soetan Sjahrir, een van de kopstukken van de Indonesische nationalistische beweging en later de eerste minister-president van Indonesië. In 1934 werd hij na jarenlange vervolging door het gouvernement zonder enige vorm van proces opgepakt. Na elf maanden voorarrest op Java werd hij naar Boven-Digoel verbannen. Zijn *Indonesische overpeinzingen*, die kort na de Tweede Wereldoorlog in druk verschenen onder het pseudoniem Sjahrazad, zijn hiervan de neerslag. Dit gefingeerde kampdagboek is grotendeels samengesteld

43 Sjahrazad [= Soetan Sjahrir], *Indonesische overpeinzingen* (Amsterdam 1945) 81-82.

44 Pramoedya Ananta Toer, ‘Sekedar Pengantar’ [Korte inleiding] in: Pramoedya Ananta Toer red., in: *Cerita dari Digul* (Verhalen uit Digoel; Jakarta 2001) VII-XXIII, aldaar VIII.

uit (fragmenten van) brieven die Sjahrir vanuit gevangenschap aan zijn Nederlandse geliefde Maria Duchâteau schreef. Op voorspraak van neerlandicus Fred Batten, die via Du Perron met Duchâteau in contact was gekomen, werd zijn getuigenis uitgegeven.⁴⁵ Het boek oogstte lof in de meest vooraanstaande kringen. Koningin Wilhelmina was een bewonderaar: ‘Sjahrir is rechtvaardig, wijst op onze fouten en geeft eerlijk toe dat iets goed is als hij het ook zoo aanvoelt. [...] Ons analyseert hij buitengewoon juist en helder, dito de mensch in het algemeen.’⁴⁶ Rudy Kousbroek noemde Sjahrirs overpeinzingen decennia later zo modern en verrassend ‘dat je vergeet dat deze dagboekbladen vijftig jaar geleden werden geschreven door iemand die nog geen dertig jaar was en die door het Nederlandse gouvernement naar een van de meest geïsoleerde uithoeken van de wereld was verbannen.’⁴⁷

Sjahrir was afkomstig uit de Indonesische bestuurlijke elite en had, net als de meeste vooraanstaande Indonesische revolutionairen, in Nederland gestudeerd. Hij was belesen, intellectueel en had een scherpe analytische blik. Sjahrir wilde onderzoeken en begrijpen, en zeker ook doen begrijpen, zoals Dresden *Volg het spoor terug* van J.B. Charles typeert – alleen deed Sjahrir dit al tijdens zijn ballingschap.⁴⁸ Zijn boek is onderverdeeld in drie secties: een over zijn voorarrest in de Tjipinang-gevangenis ten zuiden van Batavia, een over zijn internering in Digoel en een over zijn ballingschap op Banda Neira, plus een intermezzo over de bootreis naar Nieuw-Guinea. Hiervan is het gedeelte over Digoel vanzelfsprekend het kortste; het kostte Sjahrir daar niet alleen grote moeite om steeds weer in de pen te klimmen, zelfs het voelen van verdriet was te zwaar. Al zijn energie had hij nodig om zich te verweren tegen ‘klimaat, natuur, ziekten en dan vooral ook tegen de demoraliserende invloed van

45 Snoek, ‘Sjahrir (1909-1966), strijder in een overgangstijd’, 212.

46 Uit een brief aan Juliana van 23 januari 1946. Cees Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (2003) 522.

47 Rudy Kousbroek, *Het Oostindisch kampsyndroom* (Amsterdam 1992) 200-201.

48 Dresden, ‘De literaire getuige’ 227.

een leven in een bannelingengemeenschap met zijn kleinzieligheden, kiekjes, psychische afwijkingen.⁴⁹ Leg je Sjahrirs getuigenis naast Dresdens kampdagboek, dan valt op dat ook hij schrijft over de hinderlijke morele atmosfeer in het kamp: ‘Die afgunst, die kuiperijen, het gekonkel, de rancune, die “relaties”.’⁵⁰ Een eigenschap die gezamenlijke internering kennelijk eigen is. Een enkele keer lopen de pogingen van Sjahrir om over zijn leven in het kamp te schrijven spaak: ‘Mijn mening over de samenleving hier op Digoel geef ik nu nog maar niet weer, ik wil er mee wachten, totdat ik de dingen beter begrepen heb. De verschijnselen, die ik nu neer zou kunnen schrijven zonder meer, raken grotere dingen, staan in verband met belangrijker en omvangrijker vraagstukken, die ik nu nog niet geheel kan overzien.’⁵¹ De afstand die nodig was om zijn situatie te doorgronden, ontbeerde hem in gevangenschap. Onder de immense druk van het Digoelkamp was het niet altijd mogelijk om de beschrijving te ontstijgen.

In 1934 viel Sjahrir ten prooi aan malaria. Tot overmaat van ramp bleek hij allergisch voor de Atrebine-kuur die hem werd voorgeschreven; hij overleefde ternauwernood. Omdat de koloniale overheid wilde voorkomen dat kopstukken als Sjahrir en Mohammad Hatta in Digoel zouden overlijden, werden zij begin 1936 overgeplaatst naar het eiland Banda Neira, waar de omstandigheden aanzienlijk comfortabeler waren. In plaats van een kamp werden Hatta en Sjahrir gehuisvest in een woning en ontvingen een overheidstoelage. Waar Sjahrir vooral blij mee was: hij kreeg weer nieuwe boeken. Het propagandawerk van Schoonheynt bereikte hem: ‘De enige verontschuldiging voor al de onzin, die deze meneer in dat werk heeft geschreven, is, dat hij zèlf ex-digoelist is en daardoor zenuwzwak, zo niet zenuwpatiënt is geworden. [...] De toon is zo nu en dan gewoon sadistisch.’⁵² Ook ontving hij Johan Huizinga’s

49 Sjahrir, *Indonesische overpeinzingen* 53.

50 Dresden, oorlogsdagboek, 13 mei 1944. Zie hoofdstuk 8.

51 Sjahrir, *Indonesische overpeinzingen* 54.

52 *Ibidem* 117.

In de schaduwen van morgen (1935). Sjahrir prijst Huizinga's duidelijke taal en noemt de eerste hoofdstukken monumentaal. Toch vindt hij de analyse te oppervlakkig is en Huizinga's humanisme wel erg beperkt. Diens kritiek op het nazisme is vooral een kwestie van ergernis aan symptomen, zonder oog voor de achterliggende oorzaak die de machtsgedachte heeft mogelijk gemaakt:⁵³

Nog altijd heerst in de wereld de macht, die gebruikt wordt door het ene deel van de mensheid om het andere te overheersen. Dat probleem wordt door Prof. Huizinga in het geheel niet behandeld. Hoe komt dat? Omdat dit een van de heggen en greppels is van zijn Hollandse geest. Een bewijs hiervan is, dat zijn veroordeling van mensen doden niet alleen halt houdt voor 'geoorloofde noodweer van het individu' en 'de beveiliging van de rechtsorde', maar dat hij er bovendien van overtuigd is, dat 'de staatsburger zijn vaderland heeft te dienen om te doden – en om te sterven als zijn militaire plicht het beveelt'. Doden en beveiligen – tegenover wie en welke groepen? Wat doet men in Duitsland anders dan het verdedigen van de rechtsorde – hùn rechtsorde – met alle middelen, die de machthebbers daar ter beschikking staan? En is dat niet altijd zo geweest in de geschiedenis van de mensheid, zover wij die na kunnen gaan?⁵⁴

In een *Maatstaf*-artikel uit 1964 bespreekt Dresden de verdrijving van de Palestijnse Arabieren: '...dikwijls wordt er nog aan toegevoegd, dat de Joden (die toch beter moesten weten) op hun beurt aan "Blut und Boden" zijn gaan doen. Wat het laatste betreft wil ik kort zijn: wie doet dat eigenlijk niet? En is het zo verkeerd? Ik zal de duitse excessen niet verdedigen, maar wie heeft vaderlandsliefde veroordeeld?'⁵⁵ Of de heggen en greppels van Huizinga's

53 *Ibidem* 90.

54 *Ibidem* 88.

55 S. Dresden, 'Israël weer opnieuw', in: *Maatstaf* 12:1 (1964) 61-93, aldaar 84.

‘Hollandse geest’ ook op Dresden van toepassing waren, laat ik in het midden. Er is misschien wat voor te zeggen. Maar er is hier iets interessanter aan de hand: in zekere zin raken de visies van Sjahrir en Dresden elkaar. Beiden wijzen op overeenkomsten tussen de Duitse *Blut-und-Boden*-ideologie en vervolging en vernietiging op soortgelijke gronden daarbuiten. Sjahrir zag dit als hypocriet. Dresden (de Dresden van 1964, althans) achtte het in sommige gevallen toelaatbaar of zelfs gerechtvaardigd.

Tanah Tinggi: het ‘kamp der onverzoenlijken’.
Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden (KITLV 1902)

Het feit dat in de getto’s, maar ook in de kampen maar weinig zelfmoorden voorkwamen noemt Dresden opmerkelijk. Daartoe misten de mensen het initiatief dat er wellicht voor nodig was, schrijft hij – iedereen was er *niemand* geworden.⁵⁶ Na enkele maanden op Banda Neira ontvangt Sjahrir een brief uit Digoel. Liantoe, een Indonesische socialist van het eerste uur, had zijn polsen

56 Dresden, ‘De literaire getuige’ 213.

doorgesneden. Het was de eerste poging tot zelfmoord in Tanah Merah. Liantoe was ruim negen jaar geïnterneerd en had twee vergeefse vluchtpogingen ondernomen. Hij stond bekend als ‘record-malarialijder’ en kon niet tegen kinine of urotropine, waardoor hij doorlopend overspannen was door de medicijnen die hij tegen de malaria moest innemen. Hij overleefde de zelfmoordpoging. Het drijft een verbolgen Sjahrir ertoe een passage te wijden aan geestelijk lijden in Boven-Digoel:

Van officiële zijde weet men ook wel, dat bijna alle mensen op Digoel geestelijke afwijkingen gaan vertonen. Resident Haga moet zelfs een rapport over Tanah Tinggi hebben uitgebracht, waarin hij de Tanah-Tinggiërs psychopathen noemt. Waarom doet men er dan niets aan? Omdat men het de tropenkolders [...] die achter de redactietafels van de fascistische pers in Indonesia zitten, naar de zin wil maken? Wat bereikt men er mee, dat die bannelingen krankzinnig worden? Is dat ‘het gezag ten goede komen’?⁵⁷

Digoel kende weliswaar geen vernietigingskampen, maar psychische vernietiging was alomtegenwoordig.⁵⁸ Een belangrijke vraag in ‘De literaire getuige’, maar ook in *Vervolging, vernietiging, literatuur*, is: waarom de geestelijke moed en lichamelijke kracht opbrengen om telkens weer tot schrijven te komen? Dresden ontwaart een complex van redenen: vlucht, verzet, zelfonderzoek, het afleggen van getuigenis en het niet verloren laten gaan van een stukje wereld.⁵⁹ Sjahrirs primaire drijfveer ligt voor de hand: contact. Het schrijven stond hem toe de afgeslotenheid van de ballingsoorden te doorbreken en zijn ervaringen en gedachten met de lezers van zijn brieven te delen. Daarnaast speelde het onderzoeken en (doen) begrijpen zoals gezegd een rol, net als verzet tegen ontmenselijking en herstel van zijn – in

57 Sjahrir, *Indonesische overpeinzingen* 118.

58 Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur* 148.

59 Dresden, ‘De literaire getuige’ 227.

Sjahrirs geval zeer sterk ontwikkelde – gevoel van individualiteit. Iets ingewikkelder ligt het bij een ander belangrijk Digoelboek: *Vijftien jaar Boven-Digoel* van I.F.M. Salim.⁶⁰ Waar Sjahrirs boek bespiegeld van aard is, is dat van Salim vooral beschrijvend. Het vuistdikke werk, dat in 1980 werd voltooid, houdt het midden tussen getuigenis en studie. Een gevolg is dat de getuigenissen ingekapseld zitten in een minutieus uitgevoerd literatuuronderzoek en dat die twee nogal eens in elkaar overlopen. Een tweede gevolg is dat Salim aanzienlijk voorzichtiger is met het trekken van vergelijkingen. Zijn boek werd, in tegenstelling tot de *Indonesische overpeinzingen*, immers opgetekend lang nadat de gruwelen van de Holocaust duidelijk waren geworden. Salim vond een benaming als ‘Nederlandse concentratiekampen’, zoals die in de buitenlandse pers de ronde deed, onjuist. ‘Nederlands eerste deportatie-oord’ was volgens hem een correctere omschrijving geweest:

Want ons kamp was níét omringd met prikkeldraad, waar-tussen zich wachttorens en mitrailleursnesten bevonden. Wij werden ook niet geslagen en getrapt, of... vergast!⁶¹

Dat betekende echter niet dat de alternatieve methoden die werden ingezet, niet ernstig waren:

De Hollanders distantieerden zich pijnlijk nauwkeurig van deze afkeurenswaardige methoden van het ‘fysieke tuchtigen’ van gestraften, zoals die helaas elders in de wereld wél plaatsvonden. Maar zij maakten van nog véél efficiëntere middelen gebruik om ons op de lange duur ‘op de knieën’ te krijgen. En deze ‘bondgenoten’ van de koloniale machthebbers waren: 1. het moordende klimaat, 2. de chronische

60 I.F.M. Salim, *Vijftien jaar Boven-Digoel. Bakermat van de Indonesische onafhankelijkheid* (Hengelo 1980).

61 *Ibidem* 144.

malaria, 3. het langzaam doen ‘killen’ door de jungle, 4. de verschrikkelijke eenzaamheid en 5. het... heimwee!⁶²

Salim was zich bewust van de verschillen en benadrukte tegelijk dat subtiele repressie door middel van ontzegging, isolement en indirect opgelegd lijden evengoed wreed en schrijnend was.

Voor op een Nederlands publiek georiënteerde getuigen als Sjahrir en Salim vormden de Duitse concentratiekampen vanzelfsprekend een ijkpunt, maar in Indonesische getuigenissen wordt vaker een andere vergelijking gemaakt. Neem die van ‘Digoelkind’ Tri Ramidjo:

Er zijn veel boeken over Digoel geschreven, maar een aantal daarvan zijn overdreven. Ze beelden de ballingen af alsof ze in kerkers en gevangenkampen met prikkeldraad en andere angstaanjagende dingen werden opgesloten. Nee, Digoel was niet zo. Er waren geen prikkeldraadhekken. Er was geen sprake van gevangenen als tijdens de Nieuwe Orde op Buru. [...] De Nederlanders waren niet zo wreed als Soeharto en bezaten nog steeds menselijkheid.⁶³

Ramidjo wist waar hij het over had: na zijn hele jeugd te hebben doorgebracht in Digoel, zou hij onder Soeharto wederom geïnterneerd worden op Buru. De vervolging en internering zoals die in Nederlands-Indië plaatsvond, was in de praktijk niet hetzelfde als de Duitse concentratiekampen of de latere gevangenenkampen van Soeharto. Het was iets fundamenteel anders, maar er werd, in de woorden van Salim, evengoed een ‘geniaal en geraffineerd spel met mensenlevens’ gespeeld.⁶⁴ Geen van deze ervaringen dienen gelijkgeschakeld te worden, maar alle dienen wel serieus genomen te worden als oorlogs- of kampliteratuur en in dat verband te worden gezien.

62 *Ibidem* 145.

63 Ramidjo, *Kisah-Kisah Tanah Merah*, 12. Eigen vertaling.

64 Salim, *Vijftien jaar Boven-Digoel* 145.

Barak in interneringskamp Tanah Tinggi, Boven-Digoel.
Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden (KITLV 153789)

Salim geeft in zijn boek een uitgebreide beschrijving van de verschillende kampen binnen de Digoelkolonie, het komen en gaan van Hollanders en bannelingen (waaronder ‘vrolijke zwerver’ Sjahrir en ‘respectabele geleerde’ Hatta⁶⁵) en confrontaties met inheemse stammen, waartussen de koloniale regering het kamp bewust had geplaatst. Digoelisten werden aan de grenzen van Tanah Merah met pijlen beschoten en ernstig verwond; vluchtelingen werden onthoofd en dikwijls opgegeten.⁶⁶ Hij eindigt zijn boek met een ‘nabeschuiving’ over de nasleep van zijn interneringsdrama. Salim stoort zich aan de beperkte en vaak onjuiste informatie over de Digoelgeschiedenis, die circuleert onder zowel Nederlanders als Indonesiërs. De Nederlanders wasten de handen in onwetendheid, terwijl er toch genoeg over gepubliceerd was:

65 *Ibidem* 243-246.

66 *Ibidem* 213.

alle volwassen Nederlanders in dié tijd – zowel in Oost-Indië, als in Holland – [waren] gehéél op de hoogte van het trieste bestaan in het deportatie-oord Boven-Digoel en van het langdurige drama dat zich daar voltrok. Dit werd immers als het ware ‘van de daken geschreeuwd!’ Men kon – hier en overzee – toch zeker niet zeggen: ‘Wij hebben het níét geweten!’ En desondanks ontmoette ik in Holland nog vele Nederlanders die zich achter dit gezegde verscholen. Merkwaardig genoeg waren dit vaak dezelfde lieden die luid lachten als in Nederland op bezoek zijnde Duitsers hun zeiden, dat zij níét wisten wat voor vreselijke gruwelen gedurende de oorlog in de hermetisch door S.S.-troepen afgegrensde concentratiekampen in hun land hadden plaatsgevonden.⁶⁷

De Indonesiërs hadden op hun beurt vaak nooit van Sjahrirs boek gehoord, maar waren wel op de hoogte van alle propaganda die door ‘de megalomaan Soekarno’ was verspreid – een man die nota bene Nederlandse boeken had laten verbranden op het Waterlooplein van het voormalige Batavia.⁶⁸ Het *Ur-fascisme* was met het vertrek van de Nederlandse overheerser niet verdwenen. In het bijzonder maakt Salim zich druk over het lot van de vele Digoelkinderen, ‘die er uiteraard een afschuwelijke jeugd hadden en zich ná hun terugzending elders in Indonesië vestigden’.⁶⁹ Zorgen te over, maar er is ook ruimte voor iets van catharsis.

Kort na zijn aankomst in Nederland in de jaren vijftig kwam Salim achter het adres van een oude bekende: Digoeldokter Schoonheyt. Hij had diens beruchte boek al in het kamp gelezen. Op een zekere dag in 1936 arriveerden vijftig exemplaren van Schoonheys propagandaboek in Tanah Merah, waarvan het grootste deel bij geïnterneerden terecht kwam. Salim las het tot diep in de nacht bij

67 *Ibidem* 392.

68 *Ibidem* 410.

69 *Ibidem* 411.

het licht van een petroleumlamp en smeed het na afloop woedend in een hoek. Andere geïnterneerden gooiden het in de Digoelrivier of verbrandden het. ‘Immers, wat een toonbeeld van Nederlandse koloniale visie op ons interneringsvraagstuk kwam in dit geschrift tot uiting! En dát nog wel geschreven door een medicus die ons – én als mens, én als arts – zo na aan het hart lag!’⁷⁰ Nu, tientallen jaren later, bleek Schoonheyt het met zijn vroegere koloniale opvattingen niet langer eens te zijn. Zijn ‘verdere levenservaringen’ hadden hem meer dan afdoende bijgebracht dat de deportatie naar Digoel op willekeur was gebaseerd, wat hij destijds voor onmogelijk had gehouden. Hij vroeg zijn voormalige geïnterneerde hem te vergeven en ze schudden elkaar de hand.⁷¹ Over die ‘verdere levenservaringen’ laat Salim zich verder niet uit. Begrijpelijk, want fraai zijn ze niet. Louis Johan Alexander Schoonheyt was tot aan de oorlog lid gebleven van de NSB en had daar de gevolgen ruimschoots van ondervonden.

Waar Salim wat betreft de invloed van het nationaalsocialisme in de koloniën op de vlakte blijft, schrijft Sjahrir er geregeld over. Hij merkt op dat het op Banda Neira stikt van de NSB’ers, wat hij mede wijt aan de openlijk fascistische Europese pers. De vrouw van zijn dokter groet kennissen met ‘*Heil Hitler*’: ‘Zij vindt dat heel modern en leuk; méér snapt ze er niet van.’⁷² Ook Du Perron, die in Indië zat en met Sjahrir correspondeerde, ergerde zich eraan. In een brief aan Giacomo Antonini moppert hij:

Hier in Indië is gelegenheid te over om geld te verdienen, als je je maar tot het noodige leenen wilt. Het zou *mij* zelfs lukken, als ik mij bijv. maar zou willen aansluiten bij een van de hier heersende kranten van ‘rechts’, uitgesproken N.S.B.-ig of alleen maar z.g. liberaal-koloniserend. [...]

70 *Ibidem* 384.

71 *Ibidem* 373.

72 Sjahrir, *Indonesische overpeinzingen* 120.

de N.S.B. is bij de planters als koek ingegaan, - que veux tu? het is de koloniserende halfbeschaving par excellence.⁷³

Tegen die tijd was de NSB in Indië salonfähig. Was lidmaatschap voor overheidsdienaren in Nederland verboden, in de kolonie ging dat verbod niet op. Van de koloniale ideologie naar de nationaalsozialistische was de weg kennelijk niet ver.

In 1947 publiceerde het literaire tijdschrift *Criterium* een 'Indonesisch nummer' onder gastredactie van dichter en criticus Mohammad Akbar Djuhana. Hierin was een lange brief van Sjahrir opgenomen die de *Indonesische overpeinzingen* niet had gehaald, in november 1941 aan zijn broer geschreven vanaf Banda Neira. De tien pagina's gaan nagenoeg geheel over het Duits fascisme en beginnen direct met een indringende getuigenis van Sjahrirs teleurstelling in de daartegen opgekomen tegenbeweging:

Ik dacht, dat de brutale immoraliteit van Hitler in staat zou zijn het nog niet geheel verdorven deel van onze wereld op te doen schrikken, tot inkeer te brengen en te doen beseffen, dat Hitler tenslotte niets anders is dan de uiterste consequentie van hun eigen bederf. Ik dacht, dat de tegen Hitler strijdende wereld nu werkelijk het wezenlijke van het Hitlerisme zou beginnen te herkennen, en wel in eigen boezem [...] Ik dacht, dat men zich zou gaan schamen over de geschiedenis van Digoel, nu men zo boos moest zijn over Buchenwald.⁷⁴

Het Hitlerisme was voor Sjahrir iets groters dan Hitler zelf, iets ouders ook. De gehele koloniale mentaliteit was volgens hem in essentie 'Hitleristisch'. Dat bleek alleen al uit het bestaan van Digoel

73 Charles Edgar du Perron aan Giacomo Antonini, 3 april 1937. Website E. du Perron, https://eduperron.nl/tekst/du_p001brie11_01/du_p001brie11_01_4269.php (geraadpleegd 7 juni 2025).

74 Sjahrir, 'Brief aan een broer', in: *Criterium; Algemeen cultureel maandblad*, 2:8/9 (1947) 469-478, aldaar 469.

en het feit dat de procureur-generaal in Indië bijna even machtig was als Himmler in nazi-Duitsland⁷⁵ – ook door Mussert aangehaald als kenmerk van het fascistisch regeringsbestel in de kolonie, alleen dan bij wijze van loftuiting.⁷⁶ Wat Hitler had gedaan was de al bestaande ‘driften en instincten van den beest-mens’ op geraffineerde wijze mobiliseren en rationaliseren aan de hand van veelal reeds bestaande krachts- en machtstheorieën.⁷⁷ De oorlog hiergegen bleek, in Sjahrirs ogen, uiteindelijk niets meer dan een ouderwetse imperialistische, waarbij niet morele overtuigingen maar belangen de voornaamste drijfveren waren: ‘geld, winst, macht.’⁷⁸ Tot een soortgelijke observatie was George Padmore al in 1938 gekomen: ‘*If Britain and France go to the aid of Czechoslovakia, it is not to defend international law and order, as they say, but to prevent Hitler from over-running Europe and stealing their colonies.*’⁷⁹ Tot een fundamentele verandering zou het niet leiden. Iets van het Hitlerisme zou blijven voortbestaan, ook zonder Hitler:

De principiële tegenstanders van het Hitlerisme werden en worden nog altijd naar Digoel of elders geïnterneerd, want dat zijn de staatsgevaarlijken, of ook wel populair ‘communisten’ genoemd. Al is het Hitlerisme nu officieel in de verdoemenis gekomen, nog altijd worden ‘communisten’ als de eigenlijke vijanden van de staat beschouwd. Zodat het coquetteren met het hitlerisme nog altijd wel wat cachet geeft als bewijs van anti-communisme, anti-plebs.⁸⁰

75 *Ibidem* 472.

76 ‘Het regeringsbestel laat zien een gouverneur-generaal, verantwoordelijk aan de Kroon, echter al zijn beslissingen nemende op eigen verantwoordelijkheid.’ Uit: ‘De Indische Rede van Mussert – Wat de taak voor de kameraden in Ned. Oost-Indie zal zijn.’

77 Tegen de kwalificatie ‘beest-mens’ had Dresden hoogstwaarschijnlijk dezelfde bezwaren gehad als tegen de *monstrous mass man* van Hannah Arendt. Zie: Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur* 186.

78 Sjahrir, ‘Brief aan een broer’ 470.

79 Padmore, ‘Manifesto Against War’.

80 Sjahrir, ‘Brief aan een broer’ 473.

Over het uitblijven van ingrijpende veranderingen in het koloniale bestel heeft Sjahrir in zekere zin gelijk gekregen. Ondanks herhaaldelijke pogingen van de in 1937 aangetreden minister van koloniën C.J.I.M. Welter, die het nu openlijk een concentratiekamp noemde,⁸¹ werd Boven-Digoel maar niet gesloten. Het complex bleef tot 1943 in gebruik. Toen raakte de Nederlands-Indische overheid, inmiddels verdreven naar Melbourne, dusdanig bezorgd over een mogelijke bevrijding van het kamp door de Japanners dat zij besloot het te sluiten en de Digoelisten naar Australië te evacueren.⁸²

‘Foute’ kampgetuigen

‘Shall I magnify the confusion still more?’

S. Dresden⁸³

Medio 1940 bereikte een klachtbrief, ingediend via de Zwitserse gezant te Caracas, het bureau van de Antilliaanse gouverneur Gielliam Wouters. De regering van het Derde Rijk beklaagde zich hierin over de behandeling van Duitse geïnterneerden op Bonaire. De omstandigheden zouden mensonterend zijn. Er was een gebrek aan drinkwater en toiletten. Geen tandheelkundige zorg. Geen bedden. De klacht werd door Wouters ongegrond verklaard, daar het een oude situatie betrof – de geïnterneerden waren inmiddels overgeplaatst naar een fatsoenlijk nieuw concentratiekamp met voldoende water. Ook eventuele klachten over dat kamp werden bij voorbaat ongegrond verklaard, zeker als ze van de kampbewoners

81 ‘Notitie van de minister van koloniën, 6 mei 1940’, in: R.C. Kwantes ed., *De ontwikkeling van de nationalistische beweging in Nederlandsch-Indië. Vierde stuk. Aug. 1933-1942* (1982) 744-745.

82 Shiraishi, *The Phantom World of Digul* 61-62.

83 S. Dresden, ‘The Profile of the Reception of the Italian Renaissance in France’, in: Heiko Oberman ed., *Itinerarium Italicum. The profile of the Italian renaissance in the mirror of its European transformations. Dedicated to Paul Oskar Kristeller on the occasion of his 70th birthday* (Leiden 1975) 120.

zelf zouden komen. Die hadden het immers zelf helpen bouwen.⁸⁴ Als er iets aan ontbrak, was dat toch hun eigen schuld.

Hier wordt de zaak opeens wel erg ingewikkeld. Nog voor de oorlog uitbrak, eind jaren dertig, gonsde het in ‘de West’ van geruchten over Duitse spionnen en coupplannen. Op Curaçao was sergeant-majoor-inspecteur P.H. Wetjens, die eerder in Nederlands-Indië inrichtingen had ontworpen, uit voorzorg belast met het opzetten van een interneringsplan.⁸⁵ Toen op 10 mei 1940 Nederland binnengevallen werd, ging men definitief over tot het oprichten van een interneringskamp op Bonaire: Playa Pariba. De staat van beleg maakte het mogelijk om mensen in de gebieden van het Koninkrijk buiten Nederland zonder proces op te pakken en binnen een dag werden ruim tweehonderd Duitse zeelieden en evenzoveel op Aruba en Curaçao woonachtige Duitsers per tanker naar Bonaire verscheept. De omstandigheden aldaar lieten, zoals gezegd, op zijn zachtst gezegd te wensen over. Naast de Duitse regering trok ook het Internationale Rode Kruis aan de bel.⁸⁶

De zaak wordt nog een tandje gecompliceerder, als blijkt dat tieltallen Joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk in dezelfde vertrekken waren ondergebracht, met een vijandige sfeer tot gevolg.⁸⁷ Ook de antikoloniale activist Medardo de Marchena en zakenman Enrique Kroon werden er geïnterneerd.⁸⁸ ‘Zij zijn geen NSB’ers’, stond in een rapport aan gouverneur Wouters, ‘doch opstandige, recalcitrante individuen die ook na hun vrijlating voortdurend moeten worden gecontroleerd.’⁸⁹ Dat zich in Playa Pariba erkende antifascisten bevonden, liet de gouverneur koud. Toen iemand een beroep op hem deed om een aantal van hen vrij te laten, omdat hij

84 J.E. Sint Jago, *Wuiven vanaf de waranda. De interneringskampen op Bonaire en Curaçao tijdens WO-II* (Willemstad 2007) 56.

85 *Ibidem* 51-52.

86 *Ibidem* 69.

87 *Ibidem* 173.

88 Aart G. Broek, *Staatsgevaarlijk in koloniaal Curaçao. Medardo de Marchena* (Haarlem 2021) 58.

89 Sint Jago, *Wuiven vanaf de waranda* 241.

voor hun betrouwbaarheid instond, antwoordde hij: ‘Als u zo blijft praten, gaat u ook het kamp binnen.’⁹⁰

De status quo in de Europese en koloniale wereld liep niet langer gelijk op; de koloniën waren afgesneden van het moederschip. In Indië werden op bevel van gouverneur-generaal Tjarda van Starenborch Stachouwer na de Duitse inval ruim vijfhonderd NSB-ers en 2800 Duitsers gearresteerd. Een van hen was Digoeldokter Schoonheyt. Zoals gezegd was hij in 1936 lid geworden van de NSB en de partij gedurende de jaren die volgden trouw gebleven. Dat is opvallend. Toen Mussert zich steeds openlijker aan de kant van nazi-Duitsland schaarde en vooral na de Duitse inval in Tsjecho-Slowakije, stierf de Indische tak van de beweging zo goed als uit. Op 1 maart 1940 waren er nog maar vijftienhonderd leden over.⁹¹ Schoonheyt nam dat alles blijkbaar op de koop toe. Was hij dan toch niet zo’n slachtoffer van zijn tijd als Du Perron had gedacht – en hij later zelf zou doen voorkomen?

Kamp Jodensavanne aan de Surinamerivier, ten zuiden van Paramaribo.
Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden (KITLV 19108)

90 *Ibidem* 317.

91 Tessel Pollmann en Benedict R. O’G. Anderson “‘Either One is a Fascist or One is Not’: The Indies’ National–Socialist Movement, The Imperial Dream, and Mussert’s Colonial Milch Cow”, in: *Indonesia* (Oktober 2011) 43-58, aldaar 57.

Na de Duitse invasie werd Schoonheydt geïnterneerd in verschillende kampen in Indië. In 1942 werd hij overgebracht naar Suriname, waar hij in het pas opgerichte kamp Jodensavanne belandde. Onder zijn reisgenoten was Theo Becking, de officier die de bouw van het Digoelcomplex had overzien. Hij was al vroeg actief geworden binnen de proto-fascistische ‘Vaderlandsche Beweging’, waarvoor hij lezingen gaf over zijn werkzaamheden in Digoel,⁹² en had zich nadien opgewerkt tot prominent NSB’er. Becking zou in gevangenschap overlijden. Hij was niet de enige; de opzichters van Kamp Jodensavanne toonden geen genade en schuwden geweld niet. Een groot schandaal was de dood van twee geïnterneerden – Raedt van Oldenbarneveldt en Van Poelje, twee Indische NSB’ers – die na een vlucht poging gekneveld, gemarteld en doodgeschoten werden.⁹³ Ze zouden van kampcommandant Mouwen de opdracht gekregen hebben om de graven van een nabijgelegen Joodse begraafplaats te openen op zoek naar sieraden, maar hadden geweigerd. Voorafgaand aan hun executie werden zij in een cel gezet waar op dat moment striptekenaar Lo Hartog van Banda in isolatie zat – hij had zich ingezet voor de rechten van Indonesiërs en gold daarom als staatsgevaarlijk.⁹⁴ Niet alleen NSB’ers waren dus doelwit. Op dezelfde boot als Schoonheydt en Becking zat ook de antikoloniale activist Ernest Douwes Dekker, de achterneef van Multatuli. Opnieuw bleek Sjahrir gelijk te hebben gehad: de zuiveringen van NSB’ers door de Indische autoriteiten geschieden niet uit antifascisme, maar met

92 In deze lezingen beklagde hij zich onder meer over het feit dat geïnterneerden slechts met ‘tact en overreding’ tot werk mochten worden aangespoord, in plaats van door lijfelijke tuchtiging. Het was voor hem de reden om vervanging te verzoeken en zijn post te verlaten. Zie ‘De Boven-Digoel. Over de stichting, de inrichting en de indeling van het communistenkamp’, in: *De locomotief*, 10 mei 1930.

93 ‘De zaak Oldenbarneveldt en van Poelje’, in: *De West: nieuwsblad uit en voor Suriname*, 14 oktober 1949.

94 Opvallend in Dresdeniaanse zin is dat Van Banda later het volgende opmerkte: ‘Daar, op die paar vierkante meter in Suriname, heb ik de basis gelegd voor mijn latere creativiteit. Marten Toonder heeft me wel eens gevraagd hoe het kwam dat ik nooit een *writers block* kende. [...] Ik wees hem dan op mijn interneringsperiode; de tijd waarin ik in gedachten probeerde een blinde de kleur rood uit te leggen.’ Rob Hammink, ‘De lange lijdensweg van Lo van Banda’, in: *De Telegraaf*, 5 maart 1994.

het oog op het behoud van de kolonie. Zowel NSB'ers als antifascistische antikoloniaalisten waren een bedreiging van de status quo. Wat wil ik nu eigenlijk met dit alles zeggen? Dat men geen NSB'er hoeft te zijn om aan *Ur-fascisme* of 'Hitlerisme' te doen en men zelfs tegelijkertijd in naam antifascist en in daad oerfascist kan zijn? Dat de koloniale samenleving een dusdanig perverse zone was, dat dit soort radicale omkeringen er konden plaatsvinden? En dat kennis van die uitzonderlijke geschiedenis toch enkele fundamentele waarheden aan het licht kan brengen, zoals Dresden terwijl hij toch nadrukkelijk op de Jodenvervolging focust ook enkele algemene waarheden heeft blootgelegd over de kampervaring en het schrijven onder immense druk? Ik denk het wel – en toch kan ik het enkel met enige voorzichtigheid opschrijven. Zonder vraagtekens oogt het me te stellig. En stellig wil ik beslist niet zijn. Manja Ressler schreef in 2002 in *De Groene Amsterdammer*: 'Bij Dresden vind je geen luidkeels verkondigde waarheden, geen definitieve antwoorden, maar wel inzicht in de complexiteit van de vragen die hij zich stelt.'⁹⁵ Het is misschien wel wat ik het meest aan zijn werk bewonder en wat ik zelf, op de onbeholpen wijze van een student die boven zijn gewichtsklasse bokst, heb geprobeerd.

Er zullen mensen zijn die zich afvragen of een essay over kolonialisme wel een plek moet hebben in een bundel met Sem Dresden en de Holocaust in de titel. Ik hoop afdoende aangetoond te hebben dat het wel degelijk interessant kan zijn. Het onderscheid is er, maar de grenzen zijn diffuus en de onderliggende logica vertoont evengoed opvallende overeenkomsten. De soepele overgang van antikoloniaal tot de strijd tegen het fascisme en van koloniale kopstukken tot de NSB geeft te denken. De scheidslijn tussen Europees kolonialisme en fascisme was kennelijk zeer dun en eenvoudig te overschrijden. Ongeacht de zogenaamde *Historikerstreit* en het vraagstuk der vergelijking zou er toch op zijn minst wat

95 Manja Ressler, 'Sem Dresden, een altijd doorvragende geest', in: *De Groene Amsterdammer*, 14 mei 2002.

aandacht voor dit fenomeen mogen zijn? Laat dit essay een voorverkenning zijn; voor een verkenning is het te beknopt. Zo heb ik een deel van de Indonesische Digoelgetuigenissen en kampgedichten van geïnterneerde NSB'ers buiten beschouwing moeten laten. Toch geloof ik dat ook dat materiaal het verdient om nader onder de loep genomen te worden – en dat Dresdens inzichten daarbij van waarde kunnen zijn.

‘Ik ben niet iemand van pertinente meningen’, zei Dresden in een interview met *NRC Handelsblad*, ‘Ik draag iets aan, waarop je verder kunt bouwen – of niet. [...] Je maakt nooit iets helemaal rond. Je geeft te denken.’⁹⁶

96 Max Pam, ‘Man van twee werelden. Prof. dr. Sem Dresden: “Men zegt wel dat ik mensen laat zitten met het mes in de buik”’, in: *NRC Handelsblad*, 16 juli 1983.